

*М. А. Бяспалая,
загадчык кафедры гісторыі Беларусі
і музеязнаўства Беларускага дзяржаўнага
ўніверсітэта культуры і мастацтваў,
доктар гістарычных навук, прафесар*

РОЛЯ КАЛЕКЦЫІ КНІГ БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА МУЗЕЯ ГІСТОРЫІ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ Ў ЗАХАВАННІ І ТРАНСЛЯЦЫІ НАРОДНАЙ ПАМЯЦІ

Кніжная калекцыя згаданага музея не такая ўжо і значная, усяго 1343 адзінкі захавання, сярод іх 659 – кнігі, у тым ліку 37 – выдадзеныя падчас вайны, 609 – брашурны ў асноўным ваеннага перыяду. Атрыбуцыя калекцыі паказвае дастаткова выразную карціну яе фарміравання, а ўсебаковы аналіз дазваляе ўнесці свае штрыхі ў карціну ўзнікнення і разгортвання супраціўлення ворагу, ідэалагічнага падмурку тагачаснага жыцця і інш.

Большасць кніг і брашур перададзена ў музей былымі франтавікамі і партызанамі, сем'ямі загінуўшых удзельнікаў вайны, калекцыянерамі. Музей захоўвае памяць аб іх і трансліруе яе рознымі сродкамі: праз экспазіцыі, выставы, навуковыя і навукова-папулярныя публікацыі.

Кожнае выданне калекцыі мае сваю гісторыю і звязана з пэўнай асобай і можа шмат што сказаць пра таго, каму належала. Напрыклад, Ю. І. Гала перадала ў музей кнігі свайго бясстрашнага сына, мінскага падпольшчыка Захара Гала. Сярод іх ёсць выданне «Слово о полку Игореве», якім быў узнагароджаны ў 1938 г. З. Гала, тады вучань 7 класа 20-й мінскай школы за добрую вучобу і прыкладныя паводзіны. У фондах музея захоўваюцца вучэбныя дапаможнікі «Типографские печатные машины», «Высшая алгебра», што належалі Ц. С. Барадзіну, аднаму з кіраўнікоў гомельскага падполля, які загінуў у барацьбе з акупантамі, пасмяротна яму было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза. У мірным жыцці, як бачна з назваў гэтых кніг, ён быў інжынерам.

Незвычайны лёс напаткаў кнігу «Как закалялась сталь» М. Астроўскага, што належала сям'і Коласавых з Лунінца. У 1944 г. падчас вывазу насельніцтва ў Германію на прымусовыя работы хлопчык Лёня Коласаў узяў кніжку з сабой. Як потым ён успамінаў, кніжка прайшла з ім усе лагеры – ад Хеймніца да Брэслау, потым вярнулася разам з ім у Лунінец.

У калекцыі музея захоўваецца твор М. Лынькова «Міколка-паравоз», кніга належала Сямёну Шаўчэнку – аднаму з юных падпольшчыкаў Калінкавіч. Яны стварылі групу «Смугнар» («Смерць угнетателям народа») і актыўна змагаліся з акупантамі, у гэтай барацьбе група загінула.

Па падручніку «Нормальная анатомия человека» вучылася студэнтка медінстытута Н. Маісеева, якая была пакарана смерцю разам з сям’ёй Чыжэўскіх – маці і дзве дачкі – за замах на забойства гаўляйтэра Готберга.

Мінская падпольшчыца урач Н. В. Хатчанка, якая працавала ў рэнтген-кабінеце госпітала для немцаў, што знаходзіўся ў 2-й савецкай бальніцы, атрымала руска-нямецкі слоўнік 1914 г. ад аднаго з самых вядомых падпольшчыкаў І. Кабушкіна (мянушка «Няўлоўны Жан») з заданнем вучыць нямецкую мову, каб найлепш разумець, аб чым пацыенты гавораць між сабой.

Яшчэ прыклад аб шляхах фарміравання кніжнай калекцыі музея. Падчас акупацыі нямецкі салдат Будэберг узяў у мінскіх бібліятэках дзве кніжкі на ангельскай мове («Письма леди Монтэгу из Константинополя. 1716–1718») і («Рассказы из жизни Адисона»). Абедзве кніжкі сувенірныя, 1827 г. выдання, з серыі мемуараў «Британская классика. Избранное из прозы и поэзии авторов прошлого и современников». У верасні 1991 г., калі былога салдата ўжо не было ў жывых, яго дачка праз функцыянера Міжнароднага адукацыйнага цэнтра перадала гэтыя кнігі ў музей.

Асобная частка музейнай калекцыі – гэта творы класікаў марксізму-ленінізму, якія выступалі ў якасці своеасаблівага суб’екта ідэалагічнага супрацьстаяння. Кнігі У. І. Леніна, К. Маркса і Ф. Энгельса, рызыкуючы жыццём, савецкія людзі хавалі ў тайніках, як, напрыклад, гэта зрабіла Н. А. Гаўрыловіч, закапаўшы 30 тамоў твораў У. І. Леніна ў тайніку на агародзе. 29 тамоў са Збору твораў У. І. Леніна былі знойдзены падчас рамонту дома № 27 па вул. Энгельса ў Мінску пад падлогай лесвічнай клеткі, у савецкі час гэтай падзеі быў нададзены значны рэзананс і знойдзеныя тамы былі выстаўлены ў экспазіцыі музея.

Вышэйпрыведзеныя прыклады тычацца кніг музейнай калекцыі, якія былі выдадзены ў даваенны час і сведчаць пра мірнае жыццё грамадзян савецкай дзяржавы, іх памкненні, светапогляд, іх ідэалы, жыццёвыя каштоўнасці.

Наступная частка калекцыі – кнігі і брашуры, выдадзеныя ў гады вайны: адны з іх былі надрукаваны за лініяй фронту і трапілі на

акупаваную тэрыторыю Беларусі праз паветраную сістэму дапамогі партызанам, другія – друкаваліся ў партызанскіх злучэннях. Гэта ў асноўным публіцыстычныя і мастацкія творы вядомых савецкіх пісьменнікаў і паэтаў, у тым ліку беларускіх, якія служылі ў дзеючай арміі ці працавалі ў савецкім тыле. Нагадаем, што на фронце і ў партызанскіх атрадах змагаліся звыш тысячы пісьменнікаў і паэтаў, 417 з іх загінулі. Першыя вершы на тэму барацьбы з ворагам з'явіліся ўжо 23 чэрвеня 1941 г. у газеце «Правда», іх аўтарамі былі А. Суркоў і М. Асееў, на наступны дзень быў апублікаваны верш М. Лебедзева-Кумача «Священная война». У чэрвені 1941 г. друкаваліся патрыятычныя вершы Д. Беднага, М. Ісакоўскага, К. Сіманова і інш., артыкулы А. Талстога, М. Шолахава, І. Эрэнбурга і інш. Частку іх, надрукаваных у газетах, спяшаліся выдаць асобнай брашурай і распаўсюдзіць як мага шырэй. У ліпені 1941 г. у адным з лясеніградскіх выдавецтваў апублікавана брашура «Что мы защищаем» А. Талстога, напісаная на пяты дзень вайны. Экзэмпляр гэтай брашуры перададзены ў музейную калекцыю адным з былых партызан Баранавіцкага злучэння.

Разам са зброяй, медыкаментамі партызанам дастаўлялі на самалётах і скідвалі на парашутах мастацкую і агітацыйна-прапагандысцкую літаратуру. Напрыклад, партызаны брыгады «Праўда» такім шляхам атрымалі паэму А. Твардоўскага «Василий Тёркин». У фондах захоўваецца гэтая брашура, зачытаная, без вокладкі, без першых старонак – тым відавочней яе музейная каштоўнасць.

Былы партызан Віцебскага злучэння Л. І. Фурманаў перадаў музею брашуру «Кукрыніксы и С. Маршак партизанам». Паводле яго ўспаміну, у верасні 1942 г. ён атрымаў заданне правесці праз лінію фронту, праз так званыя «Віцебскія вароты», абоз з раненымі, жанчынамі і дзецьмі. Рэйд доўжыўся больш месяца. Адноўчы абоз спыніўся на адпачынак у партызанскай брыгадзе, якой камандаваў М. І. Дзячкоў, і там Л. І. Фурманаў убачыў сатырычныя брашуркі. З адной з іх ён вярнуўся ў свой атрад.

Любая магчымасць выкарыстоўвалася для распаўсюджвання патрыятычнай літаратуры, падтрымкі змагарскага духу, веры ў перамогу. Брашура І. Эрэнбурга «Весна 1943 года» была прынята па радыё і надрукавана ў тыпаграфіі партызанскага атрада «Полымя» партызанскай брыгады «За Радзіму» імя А. К. Флегантава. Наогул, публіцыстычныя творы І. Эрэнбурга карысталіся папулярнасцю не толькі за літаратурныя якасці, але і перад усім за

добра зразумелыя аргументы і доказы. Партызаны падхапілі многія ўжытыя ўпершыню пісьменнікам словы, выразы, да прыкладу «фрыц», «толькі нежывому немцу можна давяраць» і інш.

Паветраным шляхам траплялі да партызан і творы беларускіх паэтаў і празаікаў, якія ваявалі на франтах ці знаходзіліся ў эвакуацыі. У фондах музея захоўваюцца кнігі «За савецкую Беларусь» (сярод яе аўтараў Янка Купала, Якуб Колас, Міхась Лынькоў, Пятрусь Броўка, Пімен Панчанка, Кузьма Чорны, Максім Танк, Кандрат Крапіва і інш.), «Вершы аб Радзіме» Янкі Купалы, выдадзеная ў Маскве ў 1941 г., зборнік фельетонаў К. Чорнага «Кат у белай манішцы» і інш.

Думаецца, што ў мэтах музея асабліва каштоўныя кніжныя рэліквіі часоў вайны – гэта тыя, якія надрукаваны ў партызанскіх і падпольных тыпаграфіях. У кніжнай калекцыі захоўваецца выдадзеная ў 1944 г. Брэсцкім антыфашысцкім камітэтам паэма Якуба Коласа «Паход фашысцкіх звяроў». Гэтая ж паэма ўваходзіць у зборнік, надрукаваны ў 1943 г. у тыпаграфіі партызанскай брыгады «За Радзіму». У яго таксама ўключаны вершы Яніны Крайнік – настаўніцы, партызанкі атрада «Полымя», П. Ліцвінава – камандзіра ўзвода партызанскага атрада «Баявы», Я. Мрамарава – партызана гэтага ж атрада.

У тыпаграфіі партызанскай брыгады імя Чкалава ў 1943 г. была выдадзена кніга вершаў Анатоля Астрэйка «Слуцкі пояс», прысвечаная партызанам брыгады. Паэт двойчы пераходзіў лінію фронту: у 1942 г. на Віцебшчыну, у 1943 г. на парашуце быў закінуты да слуцкіх партызан. Вынікам знаёмства з барацьбой і паўсядзённым жыццём партызан і сталі 32 вершы зборніка «Слуцкі пояс». Каб надрукаваць зборнік, партызаны здабылі паперу падчас аднаго з баёў, клішэ выраблялі з бярозавых калодачак, у якасці фарбы выкарысталі ваксу. Унікальны экзэмпляр гэтай кнігі, прабіты варожай куляй, паступіў у музей з Камітэта па справах культасветустаноў пры СМ БССР. На тытульным лісце надпіс: «Валодзь Канановічу, аднаму з галоўных друкароў і земляку з Капыльшчыны на ўспаміны і памяць аб аўтары. Анатоль Астрэйка. 18.12.1943. Партызанскі лагер». В. Канановіч быў паранены ў нагу ў адным з баёў, і куля прабіла кніжку вершаў, якая была пры ім.

У тыпаграфіі Рудзенскага РКП(б) у 1944 г. быў надрукаваны, значным у тых умовах тыражом, вершаваны зборнік «Мститель» У. У. Сабліна. Па 20 экзэмпляраў было распаўсюджана ў

акупаваным Мінску і паліцэйскіх гарнізонах, 30 – у партызанскіх атрадах.

У падпольных тыпаграфіях друкаваліся шматлікія брашуры з загадамі Сталіна, «Блакноты агітатара-партызана» і іншыя матэрыялы агітацыйна-прапагандысцкага зместу. Напярэдадні вызвалення Беларусі ў партызанскай тыпаграфіі былі надрукаваны брашуры «Зацвярджэнне дзяржбюджэту ў СССР на 1944 г. і зацвярджэнне справаздач аб выкананні дзяржбюджэтаў за 1940, 1941, 1943 гады». Гэтай, здавалася б не зусім адпавядаючай моманту, публікацыі ўладамі надавалася выключнае значэнне, бо яна паказвала жыхарам акупаванай тэрыторыі, што мірнае жыццё наступіць хутка, краіна жыла і жыве па даваенных эканамічных законах.

Нельга не расказаць яшчэ аб адной унікальнай гісторыі, якая звязана з раманам С.Злобіна «Пропавшие без вести» (1962). Аўтар быў ранены ў баях пад Ельніяй у кастрычніку 1941 г., трапіў у палон, спачатку знаходзіўся ў мінскім лазарэце пры шталагу № 352, потым быў адпраўлены ў канцлагер у Германію, затым – Польшчу і там быў вызвалены падчас наступлення савецкіх войск. Ва ўмовах канцлагераў цягам некалькіх месяцаў яму ўдавалася весці дзённікавыя запісы. Частка з іх была знойдзена пасля вызвалення Мінска на месцы лазарэта, другая – на месцы канцлагера ў Германіі, і па псеўданіму «Емельян Баграмов» пошукі прывялі ў Маскву. Гэтыя дзве запісныя кніжкі-дзённікі былі пакладзены С. Злобіным у падмурак рамана.

У мэтах нашага сціслага агляду ролі музейнай калекцыі ў захаванні і трансляцыі народнай памяці як аб асобных удзельніках і падзеях вайны, так і з’явах агульнага характару – абазначыць месца друкаванага слова, яго значэнне ў гэтых працэсах.